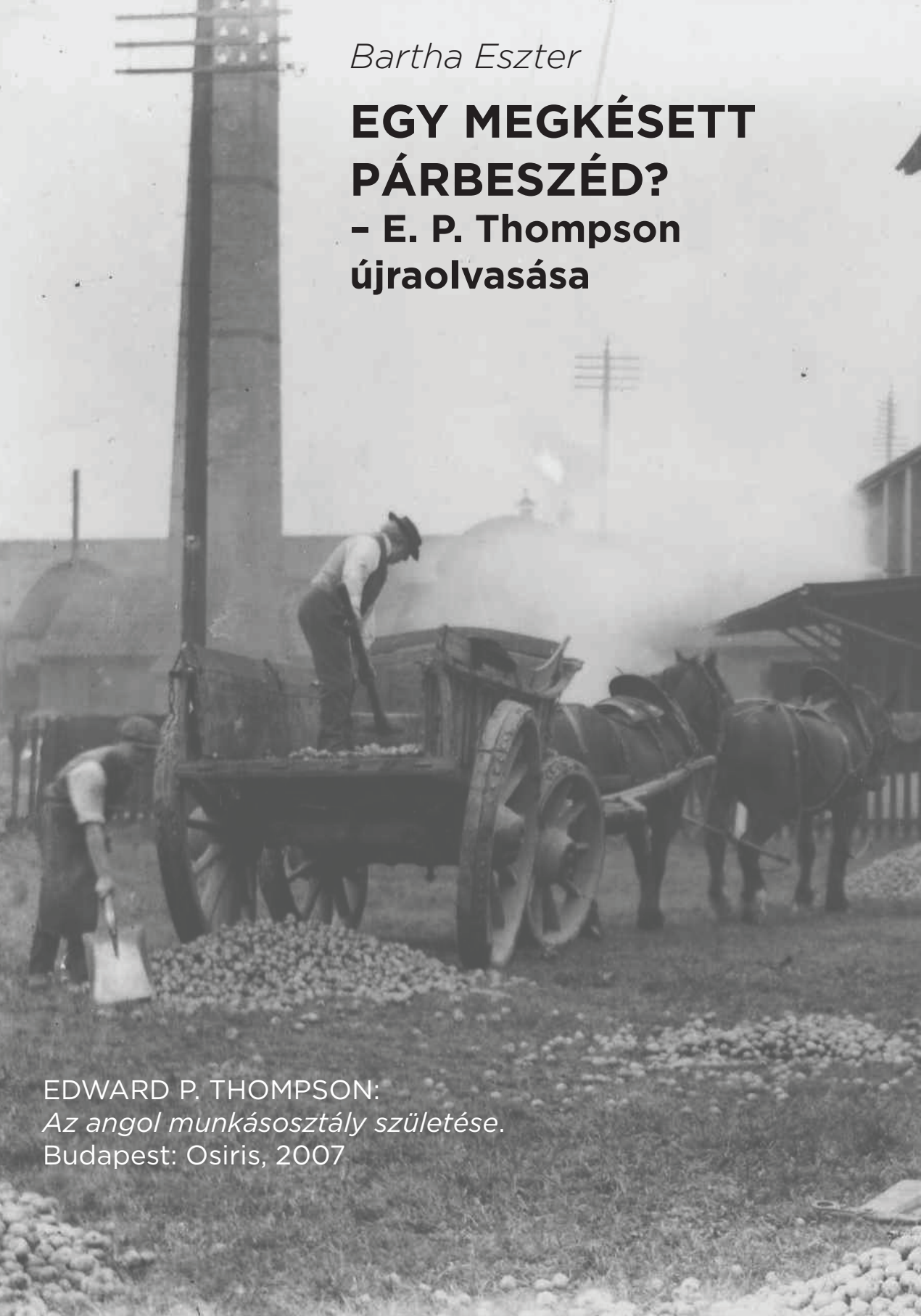

Bartha Eszter

**EGY MEGKÉSETT
PÁRBESZÉD?
- E. P. Thompson
újraolvasása**

EDWARD P. THOMPSON:
Az angol munkásosztály születése.
Budapest: Osiris, 2007

A némiképp elcsépeltnék hangzó alcím ezúttal legalább a könyv magyar megjelenése szempontjából találó. 1963-ban jelent meg Edward P. Thompson *The Making of the English Working Class* című klasszikusa, a magyar megjelenésre azonban csaknem ötven évet kellett várni. Klasszikusról lévén szó, nem könnyű a dolga a recenzensnek, hiszen a könyvről szóló irodalom feldolgozása önmagában kitöltene egy tanulmányt. Az alábbiakban éppen ezért nem annyira a könyv ismertetésére törekszem, mint inkább arra, hogy reflektáljak a munkásságtörténet-írás néhány kritikus kérdésére, illetve megkíséreljem felvázolni, milyen fő változások történnek a historiográfiában az angol és a magyar kiadás között eltelt időszakban. Végezetül megpróbálok válaszolni arra a kérdésre, mennyiben érdemes „újraolvasni” Thompson a rendszerváltozás utáni Kelet-Európában.

MUNKÁSTÖRTÉNET ÉS IDEOLÓGIA

A magyar kiadás megkésettsége önmagában rámutat a kelet-európai munkástörténet-írás bizonyos ideológiai meghatározottságára. Noha Thompson saját munkáját a marxista hagyományon belülré helyezte, *Az angol munkásosztály születése* nem volt ajánlott olvasmány az egykori kelet-európai „munkásállamokban”. Ennek okait könnyen megérthetjük, ha elolvassuk a szerzőnek az 1980-as kiadáshoz írt előszavát, amiben kiemeli, hogy könyve kettős értelemben is kritika: egyfelől megkérdőjelezi a korszakban divatos modernizációs paradigmát, másfelől támadja azt a sematikus osztályfelfogást, amelyet „marxista ortodoxianak” nevez. A modernizációs paradigma bírálatában Thompson követi a marxisták kapitalizmuskritikáját. Szenvedélyesen vitatkozik azokkal a közgazdászokkal, akik az ipari forradalmat egyoldalúan a technikai és a társadalmi progresszióval azonosítják, és túlzottan tekintik a köztudatba berögzült képet az ipari társadalomba való átmenet szörnyű társadalmi és emberi „költségeiről”, amelyeket elsősorban a tulajdon nélküli osztályok fizettek. Említhetném itt példaként a gyermekmunkát, a kézművesek tömegeinek proletarializálódását vagy a bekerítéseket, de a terjedelmes és lenyűgöző forrásmennyiséget felvonultató kötet sok más példával illusztrálja, hogy az angol ipari forradalom „vadkapitalizmusa” – a későbbi szépítgetésekkel szemben – traumatikus élményt jelentett az életmódváltásra kényszerülő emberek számára.

Thompson azonban egy másik irányzat ellen is harcolt, és ez ugyancsak megnehezítette a fogadtatását „ortodox marxista” körökben. Ennek politikai aspektusai minket kevésbé érdekelnek; ahhoz azonban, hogy megértsük, milyen munkástörténetet írt Thompson, mindenképpen szükséges megvizsgálni, hogy mit is értett az általa bírált „ortodox”

osztályfelfogás alatt. Mint ismert, Marxnál az osztálytudat elsősorban az objektív osztályhelyzet tudatosulására vonatkozott, amelynek révén a munkás felismeri kizsákmányolt helyzetét. Innen a *Klass an sich*, illetve a *Klass für sich* lényegi megkülönböztetése, illetve a később elhíresült hamis tudat fogalma. A közös osztálytudatból pedig következik a kollektív politikai cselekvés, mert a munkások ráébrednek, hogy csak közös akcióval javíthatnak helyzetükön. Érdemes itt megjegyezni, hogy maga Marx – szemben számos későbbi követőjével – nem tekintette magától értetődőnek a három kategória közötti kapcsolatot. Az *Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig* című munkájában zseniálisan elemzi a parasztság politikai viselkedését, és egyúttal azt is bemutatja, hogyan válhatott a jobbágyok örök álma, a szabad paraszti kisbirtok a tőkés fejlődés kibontakozásával a parasztok eladósodásának és elszegényedésének egyik fő okává. Ugyancsak leírja, hogyan állhatott egy bizonyos történeti pillanatban a kispolgárság is a munkásság mellé, ami megint csak azt mutatja, hogy az osztályhelyzet és a politikai cselekvés között korántsem egyértelmű a kapcsolat.

Az „ortodox” hagyomány azonban idővel sematizálta a képletet, és így jött létre a munkásságtörténetnek az a „nagy” narratívája,¹ amit Thomas Welskopp találóan a „proletariátus elbukott hőstörténeté”-nek nevez (Welskopp 1993: 34–53). Ennek követői egyfajta mechanikus kapcsolatot tételeztek az objektív osztályhelyzet, az osztálytudat és a politikai cselekvés között. A „bűvös” triász így a következőképpen nézett ki: osztályhelyzet → osztálytudat → politikai akció. A „nagy” narratívának azt kellett tehát megmutatnia, hogy 1. a munkások osztályhelyzete rosszabbodott; 2. erősödött az osztálytudat, vagyis a munkásokban tudatosult a fokozódó kizsákmányolás; 3. megindult körükben a politikai agitáció és a szervezkedés. Az államszocialista országok a legitimációs ideológia rangjára emelték ezt a narratívát, ahol a harcot természetesen nem elbukták a munkások, hanem a kommunista pártok vezetésével győzelemre vitték. Minthogy ez az ideológia volt hivatott igazolni a pártállam hatalmi berendezkedését, érthető, hogy *Az angol munkásosztály születése* marxista gyökerei ellenére sem volt aktuális olvasmány.

TÚL AZ OSZTÁLYHELYZETEN

Thompson könyvének érdekes paradoxonja, hogy miközben lényegi pontokon meghaladta ezt a narratívát, más tekintetben nem lépett túl rajta. Nézzük először, mennyiben tért el munkája a fenti, ortodox képlettől. Miközben korántsem tekint el a munkások objektív, kizsákmányolt helyzetétől – sőt azt állítja, hogy az ipari forradalom idején nő a kizsákmányolás –, Thompson nem a változó életfeltételekben, az új termelési viszonyokban, a gyárakban, hanem elsősorban mentálisan, *kultúrájában* kívánja megragadni a formálódó angol munkásosztályt. Könyvének legfontosabb tézise, hogy az osztályképződés kulturális

1 A nagy narratívák széteséséről magyarul lásd: Gyáni (2003).

folyamat; az igazi „forradalom” az emberek fejében, az eszmék, attitűdök, szimbólum- és hiedelemrendszerek, a közösen vallott értékek világában játszódik le, és nem a termelési viszonyok generálják.

Thompson többféleképpen próbálja szemléltetni és megragadni ezt a kulturális folyamatot. Könyvének fontos (és egyébként sokat vitatott) állítása, hogy a tulajdonos osztályokkal szemben végig jelen van – még ha csak csírájában is – egyfajta radikálisan demokratikus forradalmi hagyomány, amely minden állampolgárnak politikai jogokat követel, sőt – még ha elemi formában is, de – eljut a gazdasági egyenlősítés gondolatáig. A hagyomány kialakításában Thompson nem tekinti döntőnek a származást: kézművesek, értelmiségiek és katonatisztek is megjelennek azok sorában, akik döntően formálták ezt a hagyományt, illetve vállalták a nevében a mártíriumot (és a mártírok sorából feltételezhetjük, hogy az osztályharc a napóleoni háborúk idején valóban élesedett). A könyv így felrajzol egy az 1790-es évek végének angol jakobinizmusától az 1820-as évektől újra megjelenő népi radikalizmusig, illetve a szerveződő chartista és szakszervezeti mozgalomig ívelő folyamatos fejlődést, amelyet a francia forradalmat követő represszió sem tud megtörni. Ennek a fejlődésnek az eredményeképpen alakul ki az a munkás osztálytudat, amely *alapján* beszélhetünk az angol munkásosztályról. Ez a tudat azonban nem az új termelési viszonyok produktuma, hanem abból a töretlen baloldali hagyományból táplálkozik, amelybe, ahogyan Thompson megkísérli megmutatni, sok minden belefér a régi angol szabadságjogoktól a levellerek mozgalmán át a titkos társaságokig a politikai represszió idején.

Míg Thompson az osztályképződést alapvetően kulturális és nem gazdasági folyamatnak tekinti, osztályfogalma korántsem mond ellent a marxizmus osztályfogalmának. Az új munkástudat nem jelentett mást, írja Thompson, mint hogy a különböző foglalkozású munkások tudatára ébredtek érdekeik azonosságának, és készek voltak arra, hogy ezeket az érdekeket más osztályokkal szemben is érvényesítsék. Az utóbbi állítás különösen hangsúlyos, Thompson szerint ugyanis ekkor alakultak ki a modern angol társadalomra jellemző merev osztályhatárok, illetve a munkásosztály elkülönült kultúrája és osztálytudata. Míg Franciaországban a polgárság támogatja a forradalmat, Angliában a francia eseményektől megrettent angol burzsoázia inkább az arisztokráciát választja „természetes” szövetségeseül, mintsem a munkásosztályt, sőt segédkezet nyújt a kormánynak a népi radikális megmozdulások leverésében, amire Thompson rengeteg példát idéz. Az angol munkásosztály így szükségképpen rákényszerül egyfajta ellenkultúra kialakítására, amennyiben meg kívánja őrizni öntudatát. A szerző szintén példák sorával bizonyítja, hogy a politikai represszió idején a munkások az elemi szabadságjogok megőrzéséért szálltak síkra, és nem partikuláris osztályérdekekért. Thompson szerint az eltérő értékrend is szembeállította az angol munkásosztályt a polgársággal. Míg a polgárság az individualizmust és az egyéni boldogulást dicsőítette, a munkások szemében fontosak voltak a közösségi értékek és a reciprocitás. A közösségi gondolkodás a munkások szervezeteiben és akcióiban is megnyilvánult, amire szintén számos történeti példát találunk a kötetben.

AZ ELBUKOTT „HŐSTÖRTÉNET”

A kontinuitástézis természetesen vitatható. Thompson maga is idézi egyik kritikusát, aki szerint az angol munkásosztály „850 oldal után is csak mítosz marad, elméleti előfeltevések és a célzatos képzelet szüleménye”. Ezt a kritikát némileg sekélyesnek és célzottan ideologikusnak érezzük a gazdag forrásanyag és az igényes és jól felépített érvelés tükrében. Függetlenül attól, hogy ki mennyire tekinti meggyőzőnek *Az angol munkásosztály születését*, historiográfiai hatása tekintetében nem lehetnek kételyeink. A strukturalizmus hanyatlásával a kulturális paradigma mentette meg az „elbukott hőstörténetet”, illetve gondoskodott a diszciplína reneszánszáról, míg nem az 1980-as évektől radikálisan csökkent a munkásságtörténet presztízse és az iránta való érdeklődés. De mielőtt megvizsgálánk ennek okait, érdemes visszatérni arra a kérdésre, hogy mennyiben *nem* sikerült Thompsonnak meghaladnia a „nagy” narratívát.

A fenti egyszerű sémát hívva segítségül (osztályhelyzet → osztálytudat → politikai akció), azt mondhatjuk, hogy könnyű a válasz. Miközben Thompson megkérdőjelezte a képlet első felét, a második reláció tekintetében, úgy tűnik, ő maga is követte a „marxista ortodoxiát”. Talán azért, hogy igazolja az osztálytudat létezését, esetenként nagyon is kész volt arra, hogy egymástól igen különböző politikai szervezkedések és akciók mögött felfedezze, mint végső motívumot, az osztálytudatot. Említhetjük Thompson elemzését a luddizmusról, de a népi ellenállás különböző formái sem biztos, hogy abból a baloldali hagyományból táplálkoznak, amit a szerző igazolni kíván. Thompson itt akaratlanul is követi a „proletariátus elbukott hőstörténetének” narratíváját: néha egyenesen úgy tűnik, mintha a baloldali hagyomány főleg az elbukott politikai akciókból és a mártírok hosszú sorából állna össze. Holott valójában korántsem egyértelmű, hogy a munkásság politikai akcióit csak az osztálytudat motiválja. Thompson maga is tárgyalja az ír bevándorló munkások kultúrájának „nemzeti” sajátosságait, anélkül, hogy meggyőző választ adna a kérdésre: ha megmarad az ír munkáskultúra különállása, hogyan jön létre a közös tudat? Miközben elítéli a „marxista ortodoxiát”, a szerző mintha nagyon is magától értetődőnek tekintené, hogy a munkások számára az osztály az elsődleges identitásképző kategória. Ennyiben azt mondhatjuk, hogy Thompson reprodukálja a „nagy narratívát”, noha hozzá kell tennünk, hogy a munkásságtörténet hőskorában a legtöbb szerző hitt a „korábbi harcok autentikus tapasztalatainak politikai relevanciájában”, ahogyan Lewis Siegelbaum megfogalmazta saját generációs élményét (Siegelbaum 2008).

A munkásosztály politikai aktivitásának csökkenése alaposan megváltoztatta a következő generáció tapasztalatát. A nyugati historiográfiában a munkásságtörténet vonzereje már a nyolcvanas évektől csökken, Kelet-Európában pedig az államszocialista rezsimök összeomlásával együtt diszkreditálódik azok legitimációs ideológiája. A „hőstörténet” ezzel Kelet-Európában is elbukik. A munkásosztály politikai akcióinak hiánya pontosan azt igazolta, hogy az „osztály” nevében nem lehet mozgósítani – de még megragadni

sem – az embereket. Végül hozzátehetjük, hogy „visszaütött” az állampárt ideológiai kontrollja: az ellenzéki értelmiségiek túlnyomó többsége, akik már ’89 előtt elutasították a domináns marxista diskurzust, nem sok kedvet érzett ahhoz, hogy a rendszerváltozás után „újralfedezze” a munkásosztályt.

Éppen Kelet-Európában lenne azonban igény a munkásságtörténet újragondolására. Az államszocializmus összeomlásával eltűntek a politikai, legitimációs kényszerek a leegyszerűsített képlet igazolására. Azt mondhatjuk, hogy éppen 1989 után indulhatott volna el egy új reneszánsz, tisztázandó, hogy valójában hogyan viszonyultak a munkások a pártállamhoz Kelet-Európában a rendszer kiépülésének és fennállásának különböző szakaszaiban. A fent említett okok miatt azonban nemhogy reneszánszról nem beszélhetünk, hanem a kilencvenes években a kelet-európai munkásságtörténet egyenesen a „perifériára” szorult.

Míg Thompson korábban a „marxista ortodoxia” újragondolása miatt volt nemkívánatos, ma munkájának marxista gyökerei miatt tűnhet időszerűtlen olvasmánynak az egyes ortodoxiakat továbbra is megőrző Kelet-Európában. Thompson gazdag empirikus anyag tükrében bizonyítja, hogy az angol munkásosztály „születése” kulturális folyamat. A kommunista dogma feltételezte, hogy a szocialista munkásosztálynak helyzetéből fakadóan csak szocialista tudata lehet. A pártállam bukása nyilvánvalóvá tette a dogma politikai kudarcát, hiszen a munkások semmi jelét nem adták az osztályaktivitásnak a rendszerváltozás idején. A privatizációt, az ipari átstrukturálással járó tömeges leépítéseket és a kelet-európai háztartások millióinak elszegényedését sem kísérte komolyabb munkástiltakozás. Ez azonban önmagában még nem igazolja a manapság divatos tézist, hogy a „munkásosztály” nem létezik. Klasszikus „munkásosztály” a Thompson által vizsgált, a preindusztriálisból az ipari társadalomba való átmenet korában sem létezett. Azt viszont a könyv meggyőzően igazolja, hogy a munkástudatot mentális és kulturális tényezők alakították, és nem vezethető le semmiféle „objektív osztályhelyzetből”.

A posztfordista társadalmakban mindenhol lezajlódott a klasszikus értelemben vett munkásosztály felbomlása és a szolgáltatószektor masszív expanziója. Ehhez a folyamat-hoz Kelet-Európa, ha megkésve is, de csatlakozott. Ebből azonban semmilyen a priori következtetést nem lehet levonni arra nézve, hogy megőrződött-e, és ha igen, milyen formában valamifajta osztálytudat. Erre nézve a politikai akció hiánya sem ad eligazítást, hiszen a pártállami elit is bizvást hihette, hogy a rendszer konszolidálta uralmát. Ha a munkások ismét a történelem „elfeledett” szereplői lesznek, nemcsak az a tudományos veszély áll fenn, hogy kevésbé értjük meg a rendszerváltozás társadalmi hátterét és magát az államszocializmust, hanem az is, hogy rejtve maradnak politikai viselkedésük motívumai, amelyek pedig erősen formálják a kelet-európai új demokráciák történetét.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Gyáni Gábor (2003): *Posztmodern kánon*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Siegelbaum, Lewis H.: A szovjet munkás késői románca a nyugati historiográfiában. In *Eszmélet* 2008/1., vol. 77.

Welskopp, Thomas: Von der verhinderten Heldengeschichte des Proletariats zur vergleichenden Sozialgeschichte der Arbeiterschaft – Perspektiven der Arbeitergeschichtsschreibung in den 1990er Jahren. In *1999 Zeitschrift für Sozialgeschichte des 20. und 21. Jahrhunderts*, 1993/3: 34–53.